

RECE

Ulf Janson:

Vägen till verket. Studier i arkitekt Jan Gezelius arbetsprocess,

Daidalos, Doktorsavhandling, CTH, Göteborg

Recension av Jerker Lundequist

I ngen tror numera att det kan skapas en metodik för arkitekters skissarbete. Därför sysslar numera designforskningen inte längre med att försöka åstadkomma normativa modeller för arkitektarbetets rätta bedrivande, utan istället med att klarlägga och utveckla de *begrepp* med vars hjälp arkitekter och andra kan tänka och kommunicera om arkitektur. Målet är att konstituera begrepp med generell användbarhet. Att dessa begrepps instansiering är kontext- och situationsbunden innebär att varje begrepp måste tolkas in i den nya situation där det avses komma till användning. Det innebär också att designforskningen i hög utsträckning inriktats på ett *repertoarbyggande* via fallstudier, där de undersökta fallen får demonstrera hur de centrala begreppen bör tolkas.

Det är en begreppsutveckling av detta slag som står i centrum för Ulf Jansons avhandling. Genom sina fallstudier av fyra projekt ur Jan Gezelius' produktion ger han ett väl artikulerat bidrag till arkitektkårens ständigt pågående repertoarbyggande. Tack vare Ulf Janson vet vi nu mer om Jan Gezelius' sätt att tänka och arbeta än vi visste innan, och dessutom mer om hur man kan forska om denna typ av frågor.

Avhandlingens syfte är att utifrån Jan Gezelius arkivmaterial – skisser, brev, ritningar – undersöka och beskriva hans designprocesser i fyra fall, från en första idé till färdigställandet, att utveckla metoder för analys av ett sådant arkivmaterial, samt att utveckla begreppsliga redskap för denna typ av forskning.

Utgångspunkter

Bokens anslag redovisas i inledningen med två välvalda citat, det första ur Eva Erikssons recension i DN av Caldenbys och Walldéns *Jan Gezelius*, det andra ur Lennart Holms recension i *Arkitektur* av samma utmärkta bok. Eftersom jag i likhet med Ulf Janson tycker att bättre än så här kan det inte sägas, så återges de två citaten nedan:

För den riktigt goda arkitekturen finns det inga snabbrecept, Den är nästan aldrig självhävdande, den är lågmäld, ödmjuk och lyhörd. Dess uppgift är att tjäna, men den rymmer också poesi. Bra hus kommer ur erfarenhet, inlevelse och konstnärlig fantasi. På något sätt handlar det till sist alltid om att förena det vackra med det praktiska. Och det krävs en stor precision, för att få ett resultat som verkar ledigt och okonstlat.

Vad man aldrig får lära känna när man läser ritningar, biografier eller intervjuer är de kval och den möda som ligger bakom de resultat man tycker är kärnan i verksamheten. Jag känner inte Jan Gezelius mycket, men jag kan tänka mig att bakom hans enkelhet, ledighet och spontanitet finns grubbel och plåga, brutna pennor, tillknycklade papper och sömnlösa nätter som priset för det enkla språket.

Holm tar fasta på det lätta handlaget, det enkla språket, det till synes okonstlade resultatet, samt arbetet bakom det till synes okonstlade resultatet. Han anar något bakom, av bearbetning, prövande och omprövande, ett utforskande arbete som syftar till den precision som Eva Eriksson ser som det okonstlades förutsättning. Det är utifrån dessa citat som Ulf Jansons formulerar sin programförklaring:

Hurdan var då vägen till detta verk? Hur kan den undersökas? Det är ämnet för denna studie .

Med följande kanske inte helt lyckade metafor skulle även jag vilja ge mitt bidrag till en inplacering av Jan Gezelius på hans rätta plats bland de stora arkitekterna i svensk efterkrigstid: Om Celsing är en Verdiopera med färg och fest, gester och dramatik, så är Gezelius en stråkkvartett av Haydn, lågmäld, skenbart enkel, men med en oerhörd anspänning bakom denna enkelhet. Med denna jämförelse vill jag bara peka på att stora arkitekter egentligen bara har sitt yrke och sin konstnärliga storhet gemensamt. Så hur kan man säga någonting om Gezelius arbetsmetod som är användbart i en studie av Celsing? Svaret är att just *jämförelsen* mellan de bådas likheter och skillnader, deras familjelikheter, är det som kan ge oss ökad kunskap om bådas arbetsmetod.

Ulf Janson har således skrivit en bok med en generell betydelse som går utöver studiet av Jan Gezelius. Lustigt nog verkar han själv inte vara riktigt klar över detta. Avhandlingen erbjuder inga färdiga formler eller lösningar, skriver han i sin slutsummering på sidan 219, utan är bara en inspiration till andra som vill reflektera över utformningsprocesser

och forskning om dessa. Detta är dock självmotsägande, för bara två sidor innan pekar han ut det som *är* generellt användbart i avhandlingen, dvs de begrepp som han utvecklat under analysen av sina egna 'texter' om fyra projekt av Jan Gezelius.

Disposition och avgränsning

Avhandlingens forskningsstrategi har två nivåer, dels en rekonstruktion av fyra designprocesser, dels en analys av de 'texter' som skildrar dessa processer. Rekonstruktionen klarlägger den händelseräcka som en designprocess utgör. Analysen beskriver och analyserar Gezelius' sätt angripa de utformningsproblem som han ställts inför. (Man kan dock fråga sig varför Ulf Janson kallar detta för *analys* – snarare är det *tolkning*).

Avgränsningen av avhandlingen är klar, tydlig och säker. Framför allt är avgränsningen av studieobjektet skickligt gjord. Att studera arkitekters skissarbete i allmänhet är inte möjligt, enligt Ulf Janson, och därför har han valt att skriva om skissprocessen utifrån en enda arkitekt, och bara fyra av dennes projekt.

Standard för avhandlingar är ju att först presenteras teorin, sedan empirin, och sist slutsatserna. Ulf Jansson börjar i stället med empirin, dvs med sina 'texter' om Gezelius projekt. I en följande teoridel analyseras dessa 'texter' med stöd av begrepp som hämtas från framför allt Donald Schön och Bill Hillier. Den förvåning som läsaren först känner lägger sig dock, eftersom logiken i Ulf Jansons metodik förutsätter en uppläggning där empirin redovisas före teorin. Men, vissa problem uppstår trots allt ur detta förfarande, så dyker t ex det centrala begreppet drivande föreställning upp redan på sidan 47, men förklaras inte förrän på sidan 184.

Uppläggningsen kan nog också förklaras av att Ulf Janson genom detta grepp vill få sin avhandling att nå ut till arkitekturforskningens ack så svårflörtade målgrupp, praktikerna. Om det visar sig att hans grepp, med Gezelius skisser först och teoridiskussionen sedan, kan locka några praktiker att ta del av hans begreppsutveckling i slutet av boken, så är det bara bra. Efter att ha läst denna bok i dess helhet har en praktiker inte bara lärt sig mycket om Jan Gezelius, utan dessutom en hel del om vad arkitekturforskning *är*.

Även urvalet av teorier och begrepp tyder på gott omdöme. Bill Hillier är, i mitt tycke, den mest intressanta arkitekturteoretikern just nu, och Donald Schön är, kanske

inte en djup, men mycket användbar filosof. I båda fallen lyckas Ulf Jansson ge egna bidrag till deras begreppsdiskussioner.

Också valet av föremål för de empiriska studierna är genomtänkt. I och för sig har det skrivits och kommer att skrivas mängder av text om Jan Gezelius, så ur det perspektivet är Ulf Jansons bok bara ett nummer i raden, men det behövs fler.

Läsanvisningar

Boken har tre delar. I del I (kapitel 1 och 2) redovisas avhandlingens uppläggning, i del II (kapitel 3 till 6) presenteras fallstudierna, och i del III (kapitel 7 och 8) diskuteras det teoretiska perspektivet på de 'texter' som beskriver dessa studier.

- I kapitel 1 beskrivs kortfattat Jan Gezelius utbildning och verksamhet, samt det arkivmaterial, dvs de spår och kvarlevor i form av skisser, ritningar, brev, protokoll och andra dokument som är Jansons empiri, tillsammans med ett antal bandade intervjuer med Gezelius själv, hans medarbetare och uppdragsgivare.
 - I kapitel 2 introduceras avhandlingens tema – undersökningen av Jan Gezelius väg till sitt verk, sådant det möter i arkivmaterialet. Kapitlet redogör sedan för dels rekonstruktionen av de undersökta processerna, dels analysen av de 'texter' som beskriver dessa förlopp. I beskrivningen av sin metod förfäktar Ulf Janson att de intervjuer som gjorts varit underordnade arkivmaterialet, men detta kan ifrågasättas. Vad jag kan förstå, överbetonar han den del av sin forskning som gått ut på att ur spår och kvarlevor rekonstruera Gezelii skissprocess. Det verkar för mig som om intervjuerna varit lika betydelsefulla som den direkta tolkningen av skisserna. Alltså, har Ulf Janson, som en sorts skissernas arkeolog, verkligen tolkat arkivmaterialet enbart som spår och kvarlevor, eller har han tolkat dem via sina intervjupersoner, dvs med berättande källor? Vilken roll har spelats av studiebesök och observationer av de byggnader som blev resultatet av skisserna? Det finns en besvärande vaghet här, som borde klaras ut i nästa upplaga.
 - Kapitel 3–6 innehåller hans fyra rekonstruktioner av Gezelii utformningsprocesser. De fall som presenteras är Fågelmuseet, Villa Drake, museet vid Eketorps fornborg, samt entrébyggnaden till Eketorp.
 - I kapitel 7 ges först en översikt av de designteoretiska ideer, begrepp och metoder som senare i kapitlet används i analysen av de 'texter' som upprättats på grundval av det empiriska materialet, framför allt de begrepp med vars hjälp dessa processer har artikulerats.
- Analysen av Gezelius arbetsmetod går ut på att det viktigaste inslaget i arbetet uppkommer när han försöksvis lägger fram någon designhypotes, som sedan testas och utvärderas mot en uppsättning kriterier. Både hypoteser och kriterier är dynamiska; de utvecklas, bearbetas och förändras i växelverkan. Janson baserar denna analys på ett begreppspar som han lånat ur Bill Hilliers idéer från tidigt 70-tal om ett motsatsernas spel mellan "Conjecture – Analysis/Test", något som han översätter till *uppslag – utforskning*.
- Ett problem är att även om Hilliers senaste bok åberopas, *Space is the Machine* från 1996, så är det synbara resultatet av hans inverkan de texter som han och hans medarbetare skrev i början av 70-talet. Av den sene Hillier syns inte mycket. Det finns bara två referenser till *Space* i noterna 26 och 29 till kapitel 7, vilket inte stämmer med vad som utlovas i stycket mitt på sida 175. Den skillnad som Hillier gör mellan *Ideas to think with* och *Ideas to think of* borde ha utretts mer.
- I kapitel 7 diskuteras de begrepp med vars hjälp skissarbetets processer artikulerats. Ulf Janson kallar detta för att *begreppslägga* en praxis; bättre hade nog varit att kalla detta för ett *klarläggande* av en praxis' centrala begrepp. I kapitel 8 diskuteras sedan hur behovet av vad som där kallas *begreppsliggörande* har uppstått och hur detta kan hanteras. Både 'begreppsläggning' och 'begreppsliggörande' borde ha *klarlagts* mer utförligt än vad Ulf Janson kostat på sig, genom ordentliga referenser till annan litteratur där dessa eller besläktade begrepp kommit till användning.
- I det avslutande kapitel 8 förs en diskussion om de metoder som tillämpats, framför allt om konsten att rekonstruera historiska förlopp ur olika typer av källor, som kvarlevor och intervjuer, samt om hur man bör handskas med felkällor och kronologiska bestämmingar. Kapitlet avslutas med en sammanfattning av resultaten och en diskussion av fortsatt forskning.
 - Grafisk utformning och layout är gjord med den äran av författaren själv. Detta är en mycket vacker bok.
 - Ett utförligt sakregister finns, vilket borde vara obligatoriskt för alla avhandlingar.
 - Källor, litteratur och illustrationer är utförligt redovisade i separata register.
 - Källförteckningar, noter och den engelska sammanfattningen är samlade längst bak som appendix, vilket är något förvirrande. Beteckningen appendix bör förbehållas sådana utredningar som inte passar in i huvudtexten.

- Den engelska sammanfattningen av John Krause är i huvudsak korrekt, men komprimeringen av totalt 262 sidor till en sammanfattning på bara tre sidor har tvingat fram för många förenklingar. Bland annat blir det centrala begreppet drivande föreställning nästan obegripligt på engelska. Ingen skugga må falla över översättaren som arbetat på de villkor som givits, men i nästa upplaga bör han få gå upp till 14–15 sidor.
- På sidan 12 finns ett avsnitt för skrivtekniska anmärkningar, vilket i sig är utmärkt. Här införs emellertid en inte helt lycklig konvention där enkla citattecken får markera särskilt betydelsefulla termer. Problemet är att detta sätt att markera termer normalt används när man diskuterar begrepp (begreppet X skrivs 'X').
- En liten faktaruta med data om de fyra husen hade varit bra, med projektstart, byggtid, kostnad, yta, byggherre, medarbetare, byggare och medkonsulter.

Fågelmuseet

Den första fallstudien rör Fågelmuseet på Ölands södra udde, intill fyren Långe Jan. Vid fyren finns en lövdunge och några hus, annars är landskapet öppet och präglat av hedvegetation. Till denna vindpinade udde koncentreras flyttfågelsträcken. Här har ornitologiska studier bedrivits länge; redan Linné var här. 1946 öppnade Sveriges ornitologiska förening en fågelstation på udden, bredvid fyren.

När området öppnades för allmänheten 1957, efter att tidigare ha varit avstängt av militären, började turister att komma dit. Deras intresse var i och för sig välkommet, men störde arbetet vid fågelstationen. Därför beslöt föreningen att bygga ett museum, dels för att kanalisera intresset, dels för att få litet stöd till sin ekonomi.

Projekteringen av Fågelmuseet startade 1957, genom att Jan Gezelius fick i uppdrag via zoologen och barndomsvännen Carl Edelstam att ta fram ett förslag till ett museum. Den första skissen förelåg 3 juli 1957. Här är byggnaden en parallelepiped, med utkragad takskiva och väggar med liggande panel. I de följande faserna av arbetet bearbetades framför allt byggnadens höjd och läge, eftersom det var viktigt att inte störa den fria sikten från fågelstationen.

I de tidiga skedena av skissarbetet framstår byggnadens mest som en anläggning vilken som helst, men efter hand växer en idé fram om ett hus med sidförskjutna volymer, med spalter av glas i förskjutningarna. Det var först sent i processen som byggnaden fick sin form och sin plats. Det

förlösande var förändringen av färgen. På ett uppslag av Arne Klingborg prövade Jan Gezelius att ge huset en klarblå färg, istället för den grå färg han tidigare tänkt sig, och denna förändring kom att förändra hela konceptet – huset sågs inte längre som en enkel nyttobyggnad, utan som en liten offentlig byggnad.

I teoridiskussionen kring *seendet* som i kapitel 7 förekommer en liten oklarhet som bör klaras ut. Av not 45 till kapitel 7 på sidan 242 framgår att Ulf Janson inte riktigt förstått skillnaden mellan de två begreppen att *se ... som* och att *se en aspekt* (en aspekt blänker till). Även om begreppen förekommer hos Schön så har de sitt ursprung hos Wittgenstein och står då för helt olika företeelser. Wittgenstein gör faktiskt en poäng av att *seendet* som och *aspektseendet* är två olika företeelser. *Aspektseendet* är omedelbart och blixtnabbt, medan *seendet* som är utforskande och grundligt; det står för att man försöker förstå någonting genom att se det som *samma sak* som någonting annat. Det som hände när Fågelmuseet fick byta färg från väderbitet grått till klarblått är en bra illustration till vad det handlar om – genom bytet av färg kom Gezelius att inte längre *se* sitt fågelmuseum *som* en underordnad nyttobyggnad, utan *som* ett litet monument. Med detta *seende som* tog tid, krävde arbete, tester, skisser och ritningar, och någon blixtnabb aspektväxling var det inte, annat än i sin begynnelse.

Resultatet blev en klarblå byggnad med en distinkt geometri, i ett öppet läge uppe på en ås, en bit bortom Fågelstationen. Huset blev symmetriskt, med väggskivor med liggande träpanel, för att renodla detaljeringen och slopa täcklister och foder, vilket inte är möjligt med stående panel. I spalterna mellan väggskivorna sattes glasskivor med tunna metallister. Omfattningarna av entreporten och fönstren samt taksprångets undersida var vita och socklar och metallister svarta. Det undertak som funnits i tidigare förslag försvann och takkonstruktionen blev synlig, dessutom lades ett fönsterband ovanför väggskivorna, under taket, och därmed fick väggarna karaktär av fria skivor. Taket gjordes av konstruktören Sven Sahlin till en styv skiva och stabiliserades med diagonala stag av stål vid gavlarna och trästag på undersidan av takpanelen. Huset hade ett enda rum, för en utställning som främst var arrangerad på väggarna, med bara några få, fristående montrar, och fungerade således som tolv stora utställningsskärmar.

Sommaren 1959 var huset färdigprojekterat, men själva bygget gjordes först sommarhalvåret 1960 och markarbetena ännu senare. Invigningen kom i juni 1961. I efterhand har färgsättningen ändrats, främst av klimatskäl. Den invändiga färgsättningen förenklades och fasaden fick en ljusblå färg som tålde klimatet bättre.

Fågel museet är intressant av två skäl, byggnaden är relativt okomplicerad och kom tidigt i Gezelius produktion. Framför allt visar den att särdragen i Gezelius arbete var tidigt utvecklade, i varje fall enligt Ulf Janson: (i) beroendet av naturen, (ii) samspelet med en stark uppdragsgivare, (iii) integrationen av form, funktion och struktur – Fågel museet är inte ett hus med en utställning, utan *är* utställningen, (iv) färgens och ljusets centrala roll, och (v) den långa och mödosamma projekteringen, där de från början skenbart självklara utgångspunkterna omprövas i grunden.

Gezelius faller inte, som en arkitekt i ett mindre format skulle gjort, för att försöka smyga in huset i landskapet. Tvärtom utmanar han och Sven Sahlin de av naturen givna förutsättningarna, framför allt den hårda blåsten. Men vägen till den slutliga lösningen var lång och mödosam. Även Gezelius började med försök till anpassning till de givna villkoren. Hans första skisser visade ett grått och underordnat hus, och först sent uppkom en ny föreställning, om ett litet monument som inte anpassar sig, utan tvärtom *utmanar* naturen, som därmed görs upplevd, närvarande.

Villa Drake, samt museet och entrébyggnaden på Eketorp

Den andra fallstudien handlar om Villa Drake, en enfamiljsbostad i en liten by, Övre Tjärna, i utkanten av Borlänge. Uppdraget fick Jan Gezelius genom att familjen Drake hade läst om hans Fiskarens hus i Böda i tidskriften *Hem i Sverige* och ville ha någonting liknande.

Den första skissen till Villa Drake är daterad 29 juli 1968, och sedan fortsatte projekteringen fram till våren 1970, vilket innebar att den delvis kom att drivas parallellt med byggarbetena. Schaktningen för grunden gjordes t ex sensommaren 1969.

Redan från början fanns här en föreställning om det smala, höga bostadshuset, liksom idén om anpassning till en lokal tradition, som i byns centrum manifesteras i några smala, rödfärgade en- eller tvåvåningshus. Men ändå är detta inte ett traditionsanpassat hus, utan *både* ett hus som

realiserar modernismens ideer *och* ett hus som anpassar sig till traditionen. Här finns både modernismens öppna, flytande rumssamband och traditionens klara, avgränsade rumslighet. Villa Drake är en syntes av motsatser, där modernismens bostadsideal vidareutvecklats genom traditionen.

Museet i Eketorps fornborg var en extremt komplicerad uppgift, en byggnad som omfattar både modernism och experimentell arkeologi. Uppdraget påbörjades hösten 1976, och slutfördes först i juni 1980, främst därför att arkitekt och byggherre hade svårt att enas om ett lämpligt läge för museet. Efterhand blev dock uppdragsgivaren övertygad om en placering enligt Gezelius förslag, i fornborgens mitt. Byggarbetena inleddes i maj 1981. Utställningen i museet var dock inte färdig förrän till invigningen i juni 1984.

Den fjärde fallstudien gäller också en byggnad vid Eketorps fornborg. Detta uppdrag hade en ännu längre planeringsfas; under de 20 år som gick från det första uppdraget till färdigställandet utarbetades fyra förslag efter olika program. Det första projektet gällde en liten servicebyggnad med kafé, kiosk och toaletter, och inleddes samtidigt med projekteringen av museet, men avbröts 1978 av brist på medel. Nästa projekt gällde en byggnad för bara ett kafé. Något senare fick Gezelius ett tredje uppdrag för en större anläggning med en restaurang, som inte heller realiserades.

Till slut kom det slutliga uppdraget 1994 som gällde en entrébyggnad med kiosk, toaletter, museibutik och arbetsplatser för museets personal. Nu var det plötsligt bråttom och projekteringstiden blev kort; bygghandlingarna var klara i mars 1995 och bygget började 19 juni samma år. Även här får slutresultatet sin laddning av ett spel mellan motsatser, mellan vad Gezelius kallar "baracken och templet"; huset är både en rustik nyttobyggnad och en byggnad med monumentala anspråk.

Drivande föreställning

Ulf Jansons viktigaste teoretiska bidrag är hans utveckling av begreppet drivande föreställning. I och för sig har detta begrepp sina rötter långt tillbaka i designteorin, sedan början på 70-talet då Hillier och andra med inspiration från Poppers vetenskapsfilosofi lanserade tanken att designprocessen borde förstås som ett växelspel mellan en ursprunglig designhypotes, dvs en interimistisk lösning av ett utformningsproblem, och de praktiska och ekonomiska villkoren

för själva byggprojektet. Sedan har många andra utvecklat begreppet, främst Jane Darke med sin Idégenerator. Själv föredrar jag att laborera med motsatsparet Bärande idé – Modifierande faktorer.

Det intressanta med begreppet drivande föreställning är dess dialektiska karaktär – en drivande föreställning omfattar inte en utan flera idéer, och dess fruktbarhet uppstår ur en växelverkan mellan dessa idéer. Ett exempel ges på sidan 185, där Janson visar att den drivande föreställningen bakom skissarbetet med Villa Drake inriktades på en noga avvägd spänning mellan modernism och lokal tradition, mellan monumentalitet och vardagsarkitektur, mellan natur och artefakt, och att Gezelius lyckas förena dessa motsatser till en meningsfull helhet.

Fenomenologi? Pragmatism?

Ulf Janson kallar sitt synsätt för fenomenologiskt, vilket förvånar mig en aning, särskilt som de enda referenserna i hans bok till fenomenologisk litteratur är Jan Bengtssons *Sammanflätningar* och Herbert Spiegelbergs *The Phenomenological Movement*. Antagligen menar han inte att hans synsätt utgår från den kontinentalfilosofiska traditionen efter Husserl, Heidegger, Sartre, Merleau-Ponty osv, utan snarare att han koncentrerat sig på all vetenskaps grundfråga inför det som skall undersökas, Vad är detta? Inför de spår och kvarlevor som Gezelius' skissarbete lämnat efter sig, har han ställt och försökt besvara denna grundfråga, innan han gått vidare till de enklare frågorna Varför?, Var?, Hur?, När?, och Vem?

Som positionsbestämning för denna avhandling är hänvisningen till fenomenologin dock inte tillfyllest. I allt väsentligt är det en pragmatiskt influerad avhandling som Ulf Janson har skrivit, kanske utan att vara medveten om det. Nästan alla hans viktigaste referenser är pragmatiker. Den osäkerhet man känner inför hans positionsbestämning hade enkelt kunnat åtgärdas med en djupare bakgrundsteckning av framför allt Donald Schöns tänkande, med dess rötter hos John Dewey, särskilt som pragmatismen är just pragmatisk och kan inkorporera det mesta.

Några principfrågor och avslutande kommentarer

Ulf Jansons avhandling är ett utmärkt exempel på hur en arkitektavhandling kan och bör göras, utifrån ett medvetet agerande som baserats på insikter om både de begränsningar

och de möjligheter arkitekturforskningen ger. Den svaghet som finns i avhandlingen är en viss brist på teoretisk fördjupning och precision i de begreppsliga resonemangen. Men, även om också arkitektavhandlingar bör utformas så att de är passabla vad gäller de vetenskapliga kraven, så kan man knappast belasta dem med samma hårda krav på teoretisk medvetenhet som gäller för avhandlingar inom de mer akademiskt inriktade disciplinerna, eftersom arkitekturforskning utöver de vetenskapliga kraven också bör uppfylla ett krav på relevans för den egna professionens praktiker – ett krav som de akademiskt inriktade disciplinerna inte ens behöver tänka på, helt enkelt eftersom de inte har någon profession att förhålla sig till.

Relevanskravet innebär inte att arkitekturforskarna tvunget måste skriva avhandlingar som är direkt praktiskt nyttiga, som handböcker och checklistor, utan att arkitekturforskningen bör vara till indirekt nytta för praktikerna, genom att precisera, artikulera och granska professionens *repertoar*. Det stora kunnande som kommit till uttryck i Jan Gezelius' skisser, ritningar och byggnader har artikerats språkligt via Ulf Janson, så att det blir tillgängligt även för de som inte själv har möjlighet att göra om hans bildningsresa direkt i Gezelius material. Ulf Jansons bidrag ligger i att han gjort det möjligt för andra att under några timmars läsning göra om den bildningsresa som kostat honom själv flera år. Till detta kommer att han lyckats ge intressanta bidrag till den begreppsapparatur genom vilken vi kan förstå det som vi ser under denna resa.

Ulf Janson har medvetet och omdömesgillt avgränsat sitt arbete till det som han sett som viktigt. Hans avhandling är synnerligen läsvärd, dels givetvis för de inblickar den ger i Jan Gezelius tankevärld, dels genom att den så tydligt visar vad bra arkitekturforskning innebär. Jag hoppas att den blir mycket läst och diskuterad.

Litteratur

- BENGTSSON, J, *Sammanflätningar. Fenomenologi från Husserl till Merleau-Ponty*, Daidalos, Göteborg 1988
- CALDENBY, C, WALLDÉN, Å, red, *Jan Gezelius*, Arkitektur förlag/Arkus, Stockholm 1989
- CARLSHAMRE, S, *Förklara och berätta vad som hänt: Fyra uppsatser om historiens filosofi*, Forskningens villkor – skriftserie, Göteborgs universitet 1995

- CROSS, N, ed, *Developments in design methodology*, John Wiley & Sons, UK 1984
- CUFF, D, *Architecture: The story of practice*, MIT Press, USA 1991
- DARKE, J, "The primary generator and the design process" i Cross, N, ed, *Developments in design methodology*, John Wiley & Sons, UK 1984 (ursprungligen i *Design Studies*, vol 1, nr 1 – 1979)
- ERIKSSON, E, "Vackert och praktiskt: Jan Gezelius slitstark stilbildare", *Dagens Nyheter*, 15/2 1990
- FURBERG, M, *I stället för vetande?* Thales, Stockholm 1994
- HILLIER, B, Leaman, A, "How is design possible?" i *Journal of architectural research and teaching*, vol 3, nr 1–1974
- HILLIER, B, MUSGRAVE, J, O'SULLIVAN, P, "Knowledge and design", i Cross, N, ed, *Developments in design methodology*, John Wiley & Sons, UK 1984 (ursprungligen i Mitchell, W, ed, *Environmental design: Research and practice*, UCLA, USA 1972)
- HILLIER, *Space is the Machine; A configurational theory of architecture*, Cambridge University Press, UK 1996
- HOLM, L, "I frihetlig tradition och nordiskt ljus", *Arkitektur* 1989–5, Stockholm
- JANSON, U, *Studier i den arkitektoniska arbetsprocessen. Två exempel från Jan Gezelius verksamhet*, licentiatavhandling, CTH 1995
- LUNDEQUIST, J, *Design och produktutveckling: Metoder och begrepp*, Studentlitteratur, Lund 1995
- SCHÖN, D, *Educating the reflective practitioner: Towards a new design for teaching and learning in the professions*, Jossey-Bass Publ., USA 1987
- SCHÖN, D, *The reflective practitioner: How professionals think in action*, Basic Books, USA 1983
- SCHÖN, D, WIGGINS, G, "Kinds of seeing and their functions in designing", *Design Studies*, vol 13, nr 2–1992, USA
- SCHÖN, D, "Designing: Rules, types and worlds", *Design Studies*, vol 9, nr 3–1988, USA
- SPIEGELBERG, H, *The phenomenological movement: A historical introduction*, Martinus Nijhoff, Haag, Holland 1982

**Arnstberg, Karl-Olov
& Ramberg, Ingrid, (red):**

I stadens utkant - perspektiv på förorter
Mångkulturellt centrum, Tumba, 1997

Recension av Carina Listerborn

**Miljonprogrammet
– en omladdningsbar symbol**

På 1997 års bokmässan i Göteborg fann jag, i en monter som Mångkulturellt centrum förestod, en bok som väckte mitt intresse; antologin *I stadens utkant – perspektiv på förorter*, med Karl-Olov Arnstberg och Ingrid Ramberg som redaktörer. I linje med den aktuella debatten om hur miljonprogrammets bostadsområden ska hanteras faller denna bok väl in. I antologin diskuterar nio forskare olika aspekter på dessa områden, något som hos mig väckte en del nya funderingar kring vad det är vi egentligen diskuterar när vi pratar om "betongförorter".

I Fittja gård utanför Stockholm bedriver Mångkulturellt centrum sedan 1987 sin verksamhet; forskningsprojekt, utbildning, bokutgivning och utställningsverksamhet kring kulturell mångfald. Som utgångspunkt för arbetet ställs frågor som; på vilket sätt har invandringen under de senaste decennierna förändrat Sverige och hur hanterar och organiserar människor och institutioner en vardag som präglas av hög förändringstakt och kulturell mångfald? Forskningen, som koncentreras i huvudsak till Botkyrka kommun i södra Stockholm, utförs främst av etnologer som fokuserar förorten som livsmiljö. Antologin *I stadens utkant – perspektiv på förorter* bygger på forskarbidrag från ett tvärvetenskapligt seminarium som hölls den 14–16 juni 1995; "Betongförorternas framtid", vilket anordnades av Mångkulturellt centrum i samarbete med Institutet för folklivsforskning och Institutet för urbana studier, Stockholms Universitet.

Projektet miljonprogram

De nio bidragen utgör ett bra diskussionsunderlag och texterna flätas ihop på ett sätt som ger rättvisa åt förorternas komplexitet. I den inledande artikeln "Varför man inte kan

bygga bostäder som man bygger en Volvo”, diskuterar arkitekt Gösta Carlestam om skillnaden mellan att bygga en lägenhet och att bygga ett hem. Ett tankefel som låg bakom de storskaliga byggprojekten var att *det synoptiska seendet* fick styra; man kan inte utforma miljöer utifrån ett fågelperspektiv eftersom vi inte lever vårt vardagsliv som örnar, skriver han. Carlestam betonar också vikten av att beskriva de processer och tänkesätt som legat bakom betongförorternas tillkomst för att rätt kunna förstå dem. Betongförorter är inget svenskt fenomen, men i Sverige har de en särprägel av byggtknisk gedigenhet och ambitionerna var stora internationellt sett. Reaktionerna mot miljonprogrammets byggelse kanske mer handlar om processen, än att husen utgör en dålig boendemiljö. Allt gick för fort och människorna kände sig överkörda av planeringen. Dialogen med berörda människor var obefintlig på 1960-talet. Under rekordåren hann arkitekterna sällan rita perspektivritningar från planritningarna eller presentera idéerna för de boende. De kvantitativa aspekterna prioriterades på bekostnad av de kvalitativa när alla problem skulle lösas på en gång. Storskaligheten och den uppbrutna stadsbygden alstrar också mycket trafik, därmed fragmentiseras staden och stadsformen upplöses. Den kvantitativa och fysiska målsättningen uppnåddes men samtidigt skapades nya problem. En stor del av problemet låg just i att man uppfattade samhällsbygget som ett projekt och föreställde sig att ett sluttillstånd kunde fixeras i förväg, menar Carlestam.

Förortens livsvillkor

Efter introduktion om den fysiska miljön följer texter som berör människors vardag och livsvillkor i dessa områden. Genom att ställa de boendes upplevelser i relation till samhälleliga skeenden växer en bild fram av hur olika processer samverkar och formar vårt tänkande kring betongförorter.

Under rubriken ”Segregation – processer och konsekvenser” tar Karl-Olov Arnstberg upp svårigheterna med att beskriva boendesegregationen, något som har kommit till uttryck i medias ensidiga bild av de storskaliga förorterna. En etniskt segregerad förort är samtidigt ett välintegrerat lokalsamhälle – det är en fråga om perspektiv. Segregation handlar också om vilka rumsliga avgränsningar man gör. Om det t. ex. i ett bostadsområde finns villor med höginkomsttagare och flerfamiljshus med låginkomsttagare, kan det antingen ses som ett hårt segregerat område där de olika boende-

formerna särskiljs, respektive integrerat ur ett mer övergripande perspektiv. Segregation betraktas oftast som en destruktiv process, medan integration är något eftersträvt. Integration betyder, enligt Arnstberg, enkelt uttryckt att människor erkänner en samhörighet med varandra och upprättar olika slag av sociala relationer, det vill säga något som ofta sker i segregerade områden.

Vidare poängterar Arnstberg att det intressanta kanske är att studera själva processen; hur segregationen växer fram. Förortsbyggandet skulle stå för klassutjämning och integration, betongförorterna skulle inte ge klassamhället en ny design utan bygga bort det. I början av miljonprogrammets era var segregationen också mindre eftersom många av de så kallade problemfamiljerna blev kvar i innerstadens gamla och slitna lägenheter. På 70-talet släpptes den gamla hyresgästkontrollen och alla gavs rätt till ett drägligt boende. Allmännyttan fick ansvara för detta och därmed fick segregationsprocessen sitt fäste.

I ”Hammarkullen som offentlig bild” gör Lennart Zintchenko en etnologisk exposé över olika aktörers bilder och motbilder rörande Göteborgs förorten Hammarkullen. Den första framställningen från 1960-talet rymde en vision om den nya moderna staden; Hammarkullen dimensionerades för en befolkning på 300.000 invånare vid en tidpunkt då Göteborgs befolkning uppgick till 400.000 personer. Det ger en bild av storleken på projektet. Planerarna och politikerna gjorde jämförelser med Brasilia. Man får dock inte glömma att bostadsbristen var svår under dessa år, men kritiska röster höjdes och på 70-talet kom den kritiska debatten på allvar igång och Hammarkullen beskrevs som ”ett arkitektoniskt fiasko”, då man ansåg att planerarna inte hade tagit hänsyn till den sociala miljön. Tidningar och tv talade om de resurs-svaga grupperna som blev hänvisade till en kärv livsmiljö präglad av rotlöshet. Stora satsningar gjordes för att förbättra den sociala miljön. Man menade att utan den stödjande sociala projektverksamheten fanns det stor risk att kommersialism och passivitet skulle komma att breda ut sig på bekostnad av det goda livet. Under 80-talet fortsatte de sociala projekten i Hammarkullen som utåt visade sig ge goda resultat men samtidigt bekräftade bilden av Hammarkullen som ett hjälpbehövande område. Idag betonas den kulturella mångfalden. Genom den årliga karnevalen försöker man marknadsföra stadsdelens förändrade profil, men denna har inte någon direkt motsvarighet i vardagslivet, menar Zintchenko.

Klyftan mellan bild och vardag är nu som då mycket stor. Hammarkullen har ett starkt symbolvärde, vilket innebär att en lång rad aktörer har engagerat sig i försöket att skapa den "rätta" bilden av förorten. Invånarna har ofta känt sig orättvist behandlade och berövade sin tolkningsrätt av media, som egenmäktigt har haft tolkningsföreträde.

Etnolog Per-Markku Ristilammis artikel "Betongförorten som tecken" tar också upp bilden av förorten. Med utgångspunkt i kvarteret Rosengård i Malmö beskriver Ristilammi hur förortens annorlundahet har förändrats genom tiden; först som det moderna annorlunda, sedan som det socialt avvikande, där statistik ofta redovisades över antalet narkotika- och alkoholmissbrukare i förorten, och idag som det etniskt annorlunda. Han kritiserar också kritiken mot förorterna. I beskrivningarna av förorterna har bristen på identitetskänsla betonats. Ristilammi anser dock att denna kritik är ogrundad. Han menar att det finns en stark identitetskänsla hos invånarna men att den inte är relaterad till "oss vanliga svenskar". Härmed pekar Ristilammi på att begrepp som "identitet" – "vi-känsla" inte är neutrala utan laddade av ett normalitetstänkande, vilket knyter an till Arnstbergs artikel om segregation – integration.

Kenneth Petersson, forskare i kommunikation, beskriver i "Mobilisering av gemenskapen" hur samhället förhåller sig till förorten och dess invånare. Med hjälp av en analys av de metoder socialpedagogerna använder sig av för att integrera de avvikande påvisar Petersson en subtil maktutövning från samhällets sida. I närdemokrati-projekt, med betoning på lokalsamhället, ska människor inlemmas i gemenskap och bli delaktiga och ta ansvar för sin närmiljö. Detta underifrånperspektiv ska ge invånarna ökad frihet och självständighet. Därmed förväntas invånarna uppnå en självreglerande kapacitet men det kräver samtidigt en vilja till inordning. Frihet, som liberal idé, är beroende av självstyrning och självkontroll. Det handlar alltså om att styra utan att styra. Frihetsaspekten betonas samtidigt som kontrollen utövas. Liksom Zintchenkos artikel beskriver Petersson den starka vilja som finns att forma och utveckla de boende i de här områdena.

De boendes egna strategier att hantera segregering och marginalisering beskrivs i "Förorten som hem och förvisningsort", etnolog Magnus Bergs bidrag. I fokus står den turkiska kolonin i Biskopsgården, Göteborg och två motsatta berättelser framträder. Det är berättelser om hur turk-

ättlingar försöker övervinna utanförskapet i det svenska samhället, antingen genom att träda in i moderniteten eller genom traditionsorientering. En pendang till denna text är socialantropolog Ayse S. Caglars bidrag "Tyska turkar i Berlin". De turkiska invandrarnas brist på social- och kulturell status i Tyskland påverkar deras relation till Turkiet där de visserligen har en ekonomiskt gynnsam situation men inte accepteras, utan ses som en nyrik andrarangs medelklass. Båda artiklarna ger en bild av den verklighet som invånarna, vilka ofta är invandrade, har att handskas med utifrån de värderingar och erfarenheter de själva bär med sig.

Vems är problemet?

Klas Ramberg frågar i sin artikel, "Etnisk och social segregation", vad det är som gör etnisk segregering så problematisk och för vem den utgör ett problem? Har det t. ex. någon betydelse för människors liv och för samhället i stort att drygt sjuttio procent av befolkningen i Stockholmsförorten Fittja har "utländsk bakgrund"? Ramberg utgår från en studie om relationerna mellan "invandrarhyresgäster" och förvaltningspersonal, när han diskuterar varför vissa etniska grupper koncentreras till vissa områden. Han pekar på hur bostadsmarknaden i början av 70-talet drastiskt förändrades och en anledning till detta var att det blev ekonomiskt möjligt för stora grupper (svenskar) att bygga eller köpa eget hus. Konsekvensen var att miljonprogramsområdena tömdes på sina ursprungliga invånare och många lägenheter stod outhyrda. Vid samma tid ökade invandringen till Sverige och invandrarna hänvisades till bostäder i de områden där lägenheter fanns att få. I en inledande fas sågs "invandrarna" främst som en ekonomisk resurs som kunde garantera att hyran blev betald. Efter denna första knuff ut i betongförorten kom sedan familj, släkt och vänner; en så kallad "push and pull" effekt. Men, skriver Ramberg, bostadsföretagens och kommunernas strategi att fylla de tomma lägenheterna med invandrare löste inte problemen. Istället ökade omflyttningen eftersom många svenska hushåll valde att flytta om de hade möjlighet. Således förstärktes uppdelningen mellan hyresgäster av olika ursprung, samtidigt som även den sociala uppdelningen ökade. De vardagliga kontakterna mellan "invandrarhyresgäster" och förvaltningspersonal försvaras av krockar mellan olika normsystem. Lägenheterna är uppenbart inte anpassade för de som faktiskt bor där med stora familjer och ett intensivt utnyttjande. För

förvaltningspersonalen är det extra slitage och merarbete som detta förorsakar ett stort problem.

Den avslutande artikeln, "Ur betongen spirar liv", är författad av sociologen Elisabeth Lilja. Idag, liksom på 60-talet, anses miljön i förorten utgöra ett problem, men en fördjupad diskussion förs nu om den fysiska miljöns betydelse. Dynamiken människa – omgivning betonas och nyckelorden heter identitet, segregation och förankring. Idag ser man människor som medskapare till sin omgivning och ser den betydelse den fysiska omgivningen har som medel för människan att orientera sig i världen och skaffa sig kunskaper om sig själv och sin situation. Till denna diskussion hör en förnyad syn på rummets etik och estetik. Bristen på estetisk omsorg, som har präglat miljonprogrammet, försvårar samspelet mellan våra sinnen och de produkter vi omger oss med till vardags, skriver Lilja. Vi är som människor beroende av tingen och en bostad är ett ting bland andra. Bostaden är alltså inte självklart något hem, men kan bli det om den tilldelas en mening utöver det rent funktionella. Bostaden ska inte bara vara en lösning på ett problem utan också stå som symbol för ens livsprojekt och utgöra ett ting att identifiera sig med. Den tidigare grannskapsetiken har förändrats och idag läggs mer vikt vid individuell frihet än vid gemensamma skyldigheter och ansvar, konstaterar Lilja. Avslutningsvis, säger hon, att de frågetecken som finns inför vad som händer i dagens förorter bör kopplas till människors upplevelser av att leva där och med en sådan koppling blir det också tydligt att livet på förortens villkor i grunden rör problem med bebyggelsens utformning och den fysiska planeringen. Vi har "ännu inte förstått modernismen fullt ut: vi måste bli klokare i vårt förhållande till de dynamiska processer som utvecklas mellan människan och den specifika omgivningen som en urban miljö utgör."

Vad är problemet?

Författarna diskuterar hur problemen som berör miljonprogrammet har formulerats. För vem utgör problemen problem? Är det förorterna som är problemet? Djursholm, Billdal, Skärholmen, Rosengård – alla är de förorter, men vi talar inte om dem på samma vis. Är det då de sociala problemen vi talar om? Dessa är inte unika för förorten. Är det betongen vi talar om? Den förekommer både i centrala och i mer perifera delar av staden. Så vad är det då som saknas i miljonprogrammets förorter? Saknas det något?

Är tidsperspektivet det som brister? Det tar tid att bo in sig. Förorter som långsamt har fått växa och där människor hunnit vänja sig, reflektera, drömma och kanske delta får en annan laddning än en förort där husen plötsligt bara står – en symbol för maktlöshet och överkördhet. Kanske är problemet, så som Carlestam påpekat, inte husen utan själva *processen* som husen är symbol för. Historielösheten (trots att miljonprogrammet ofta byggts på gamla boplatser) har bidragit till möjligheten att utnyttja områdena för olika politiskt ideologiska viljor. Men symboler kan laddas om, har vi lärt av historien. Måhända är de konflikter om rummet som nu pågår, både internt och på en övergripande nivå, ett led i denna omladdningsprocess där många aktörer vill delta. Dagens debatt kretsar mycket kring återupprättandet av förorten och de boende, kanske ett uttryck för medias dåliga samvete. Tv-serien "Hammarkullen" rönt stor uppmärksamhet, om än inte odelat positiv, framförallt inte av invånarna i den specifika förorten. Ytterstadssatsningen i Stockholm ges också stor uppmärksamhet i media.

Men finns det då inget problem med "betongförorterna"? Arnstberg pekar här på en viktig fråga; vi får inte bygga upp ett nytt fattigsverige. Vi måste vara uppmärksamma på detta, då det tvåtredjedelssamhälle som växer fram innebär att det finns grupper som överhuvudtaget inte behövs på arbetsmarknaden och det skapar en ny aspekt av begreppet segregation. Det är alltså inte bara en fråga om ett nytt klassamhälle utan också om en inneslutning och en uteslutning som skapar sub- och motkulturer med egna regler. Förorten som en gång för alltid skulle krossa klassamhället och ge alla samma chans till välfärd och ett gott liv håller på att förverkliga det som på 60-talet ironiskt kallades statarlängor på höjden.

I stadens utkant – perspektiv på förorter är som sagt ett bra diskussionsunderlag och författarna pekar på uppenbara kunskapsluckor i debatt och forskning. Vilken åsikt man sedan har om förnyelse – bevarande, problem – möjligheter, fult – vackert och så vidare, är i alla fall beroende av kunskap om hur det är att leva där och vad det är vi fyller och laddar betongförorterna med. Ofta har det varit med en medelsvensk projektion vi fyllt dem; i förorten *vill de bli* som vi, de *borde få bli* som vi och kanske slutligen – de *ska bli* som vi. Vi har nog mycket att lära av detta enorma projekt som miljonprogrammet utgjorde, speciellt nu när arkitektkårens legitimitet så hårt har granskats.

**Lena Berg Willner (doktorsavhandling):
Tempelman.
Arkitekten Olof Tempelman 1745–1816**
Stockholmia Förlag, 1997.
Recension av Lars Stackell

En av den gustavianska tidens mest anlitade arkitekter – Olof Tempelman – har nu blivit föremål för en grundlig presentation. Detta i form av en doktorsavhandling, skriven av Lena Berg Willner vid Kungliga Tekniska Högskolans arkitektursektion. Tempelman lyfts i detta arbete fram med stor tydlighet och med god överblick över livsverket. På sin tid såg konsthistoriker som C G Estlander och Georg Nordensvan Tempelman som upphovsman till en torftig och fantasilös arkitektur. Ragnar Josephson betraktade honom som mycket en representant för den sengustavianska tidens glanslösa byggnadskonst. Senare forskare funnit en tilltalande anspråklöshet Tempelmans byggnader likaväl som en finstämd och stundom monumental gestaltning. Hans regelbundna formspråk har kanske bäst kunnat uppskattas en tid som vår. Måhända är han en riktigt svensk arkitekt, med 1900-talets ögon.

Avhandlingen är i hög grad en beskrivning och tolkning av Tempelmans produktion utifrån ett ritningsmaterial, där både förverkligade projekt och sådana som stannat på papperet, noga beaktats. Lena Berg Willner har i sin inledning uttryckt tre tydligt markerade avsikter med sin avhandling om Tempelman. Först, och som en utgångspunkt, den kursändring i svensk sen 1700-talsarkitektur som Gustaf III hög grad låg bakom och som betingades av monarkens starka intresse för och engagemang i den franska utvecklingen under 1770- och 1780-talen (liksom upplevelserna under den italienska resan 1783–84) – från en ännu något rokokootad, elegant formgivning till en tung, dramatisk, i någon mening överklig stil. Denna övergång, som man kan se fransk arkitektur under Ludvig XVI:s tid, demonstreras på svensk mark projekteringen av Botanicum i Uppsala – av Bo Ture Eliasson analyserad hans fina studie från 1972. Från Tempelman till Desprez kunde man säga, för att sammanfatta förloppet. Men Tempelmans gärning slutade inte i och med Gustaf III:s död utan fortsatte i en rad uppgifter för en ny tid. Dokumentationen av detta är en lika väsentlig och

intressant del av Lena Berg Willners undersökning. En annan parallell till den franska nyklassicismens utveckling finner man i intresset och respekten för de båda arkitekternas Tessins byggande under stormaktstidens sista fas. En viktig ingrediens nyklassicismens genombrott i Frankrike var just uppvärderingen av Ludvig XIV:s tid och dess arkitektoniska miljö. Jag kan inte se att Lena Berg Willner anför denna tydliga parallell.

Författarinnans andra uttalade avsikt har varit att bidra till bilden av den expansion i arkitekturens samhällsfunktioner man bevitnar under tiden kring sekelskiftet 1800 – återigen som en spegling av den kontinentala, enkannerligen den franska arkitekturen. "Lika viktig som förändringen arkitekturens uttryck ter sig förändringen i arkitekturens uppgift, en inriktning på nyttig, vardagsinriktad arkitektur, riktad mot nya beställare och nya krav." Lena Berg Willner genomför också denna avsikt, framför allt i avhandlingens senare del, med dess behandling av Tempelmans bredd i de arkitektoniska projektens funktioner och samhällsuppgifter. Man kan här läsa om fyrtorn, broar, sjukhus, skolhus, rådhus, herrgårdar, residens, vakthus, slott och inte minst en rad kyrkor samt gravbyggnader. Här uppvisas en stor arkitektonisk fantasi, låt vara hållen med fasta tyglar.

För det tredje markerar författarinnan avhandlingen som en "fallstudie över arkitektens roll och ställning i det gustavianska samhället." Under nästan 18 år tjänade Tempelman Gustaf III – från den kopia av Nikodemus Tessins d. y. slottsomgivningsplan han förfärdigade 1774 till det kungen under sina sista år lät Louis Jean Desprez få alltfler uppdrag som Tempelman påbörjade. Efter Gustaf III:s död fortsatte han sin gärning som arkitekturprofessor och arkitekt ända till sin död 1816, alltså ytterligare 24 år då den svenska arkitektursituationen förändrades radikalt.

Avhandlingen ger en bild av en arkitekt med naturvetenskapligt intresse kombinerad med matematisk fallenhet, byggnadsteknisk förfaren och så småningom en lärd arkitekt i ämbetet likaväl som en flitig praktiker, professor och hovarkitekt. Vitruvius var hans förebild och palladianismen den tradition han tydligt skrev in sig i. Han skilde sig markant från Desprez i sin utilitistiska arkitektursyn. Desprez var dock den kollega han i svensk arkitekturhistoria så tydligt relaterar sig till, genom deras respektive förhållanden till monarken, en slags triangelrelation. "Ingen av de svenska konstnärerna påverkades så direkt av Desprez' verksamhet"

skriver Lena Berg Willner. Till skillnad från den något äldre Erik Palmstedt var Tempelman en mer teoretiskt skolad arkitekt. Först 35 år gammal fick han tillfälle till den resa till kontinenten och medelhavsländerna, som var en självklarhet för en arkitekt i karriären var Europa man än hade sin gärning. Framför allt besökte han då Italien och Frankrike, de länder som kunde visa exempel på den långa traditionen tillbaka till antikens såväl grekiska som romerska arkitektoniska föredömen, respektive demonstrera ett modernt och auktoritativt förhållningssätt till de antika exemplen.

Om Tempelmans personlighet får man i avhandlingen endast fragmentariska uppgifter. Han framstår som en försiktig, behärskad, torrt humoristisk och moraliskt rakryggad person, utan påtaglig charm. Som sekreterare vid konstakademien ansågs han som "oordentlig och långsam" (enligt Carl Fredrik Fredenheim, som å andra sidan hade anseende som en besvärlig person och kanske inte så vittnesgill).

Avhandlingen består till allra största delen av en noggrann genomgång av en lång rad projekt, främst de kungliga byggnader som hör till början av Tempelmans karriär och sedan myndighetsbyggnader och kyrkor i olika delar av landet. De kungliga uppdragen hade givetvis en särskild ställning, framför allt projekten på Haga där den så kallade paviljongen blev ett av de mer intressanta. Berg Willner ägnar byggnaden en noggrann analys. Ett särdrag är den asymmetri som inte visar sig utåt men väl i interiörens "tvärslagda" axialitet: byggnaden har två flyglar, eller rättare pocher, varav den enas kortsida (norr) rymmer huvudentrén, markerat av ett dominerande palladiomotiv (serliana). Dennes mittaxel går genom "anrättningsrum", matsal, salong, "blå förmaket" till "lecturerummet" längst i söder. Det sistnämnda rummets sydfasad är helt uppglasat, vilket gör att man vid en vandring genom denna markerade rumsfil vandrar från mörker till ljus. Bakom rumsfilen, i den tvåvåninga mitthuskroppen, inryms något undanskymt bib-

liotek och sängkammare. Sistnämnda rum har genom en sekundär, smal trappa förbindelse med övervåningens divan med sitt förmak. "Arrangemanget saknar motsvarigheter i samtida bostadsarkitektur..." skriver författarinnan. Hon finner denna axiala idé mer lik Tempelmans kyrkor än något annat, trots olikheten i byggnadsfunktioner. Hon finner också en allusion till det tessinska slottet inne i Stockholm – en fantasifull tanke men kanske inte orimlig som avsedd av kungen och hans arkitekt. Man kunde tillägga att byggnaden exteriöra mittaxel bryts mot den egenartade tvärxeln, som inte enligt äldre mönster underordnar sig mittaxeln utan genom sin "progression" från norr till söder följer en helt annan, mer organisk arkitekturidé.

Sedd från öster ter sig ändå Hagapaviljongen, med sin tydligt palladianska, tredelade symmetri som ett tämligen anspråkslöst engelskt country-house sitt samspel med parken likartat placerad som huvudbyggnaden Stourhead (efter dennas utbyggnad). När Tempelman koncipierade Hagapaviljongen (1787–) hade Fredrik Magnus Piper sedan flera år återkommit från sin engelska vistelse, då han bevisligen såg och dokumenterade Stourheadparken och dess byggnader och andra anläggningar. Det är väl inte osannolikt att Tempelman kan ha fått kännedom om vad Piper sett och beskrivit. Detta kunde författarinnan ha uppmärksammat och inarbetat i sin analys.

Lena Berg Willners avhandling är en mycket fin bok, utsökt tryckt och bunden, genom sitt något tonade papper och dubbelspalt ytterst läsvänlig. Illustrationerna har fin skärpa. Utgivarna har inte snålat, det är uppenbart. Författarinnans språk och disponering har uppenbarligen inspirerats av Tempelmans geometriska tukt och ordning. Jag har funnit god nytta av det särskilda kapitel som benämns *Metod och material*, som med sin konkretion är både en tydlig vetenskaplig självdeklaration och en välavvägd kommentar till käll- och litteraturförteckning.